

8272
AKADEEMILISE EMAKEELE SELTSI TOIMETISED XX

A. KOORT

KEEL JA LOOGIKA

AVEC UN RÉSUMÉ

ÄRATRÖKK AJAKIRJAST „EESTI KEEL“ X, 1931

Fr. R. Kreutzwaldi nim.
Eesti NSV Riiklik
Raamatukogu

EA 6976

TARTU 1932

AKADEEMILISE EMAKEELE SELTSI KIRJASTUS

EA 6976

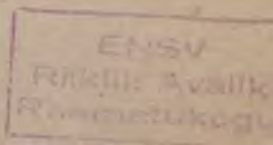
Keel ja loogika.*

1. Filosoofia, eriti loogika on huvitatud keeleteaduslikest küsimustest. Tänapäeval on loogiliste küsimuste arutlemine nii keeruliselt põimitud keeleteaduslike probleemidega, et kes ühtedega neist tegeleb, puudutab tahtmatult teisi. Kõige paremaks tõestuseks on siin asjaolu, et nii filosoofias kui keeleteaduses on ühevõrdse tugevusega esile kerkinud n. n. tähenduse probleem. Küll käsitleb filosoofia tähendusprobleemi avarama vaatevinkli all, laiendades seda ühelt poolt üldiseks märgi ja sümboli probleemiks ja lülitades teiselt poolt keeleküsimust üldisse vaimukultuuri alasse. Kuid praegu on situatsioon säärane, et teatavate üksikküsimuste põhimõteline selgitus võimaldub alles mõlemate asjaosaliste koostööl. Koostöö ei tähenda siin mitte seda, et ühelt alalt teisele üle võetakse mõisteid. Kuna analüüs pole veel lõpule jõudnud, siis on mõisted ainult näiliselt valminud ja ülevõetud mõisted võivad osutuda asjale koguni kahjulikuks. Koostöö tähendab pigemini vastastikust uurimistööde tähelepanelikku jälgimist ja vastastikust täiendamist.

Millistel teedel ja millistel lüketel tekkis keeleteaduslik tähendusõpetus (semasioloogia), selle jälgimine ei ole käesoleva kirjutise ülesandeks¹. Küll aga võiks hoopis ker-

* Käesoleva kirjutise oluline osa on esitatud AES'i aastakoosolekul 1929, ettekandes *Keele esidusest*.

¹ Mõndagi võib leida: P. Matthes, Sprachform, Wort- und Bedeutungskategorie und Begriff. 1926 lk. 26 jj. ja Leo Weisgerber, Sprachwissenschaft und Philosophie zum Bedeutungsproblem. (Ajakirjas „Blätter für die deutsche Philosophie“ Bd. 4 Heft 1 lk. 17 jj.).

gema vaevaga jälgida neid teid, mida mööda peaaegu kõik tähtsamad viimase aja filosoofilised voolud on jõudnud keeleküsimumusele. Kui silmas pidada eriti lähemat minevikku, võib pidada suurimaks tõukeks seda vapustust, mida ühes matemaatika aluste kriisiga traditsiooniline Aristoteles'e rajatud loogika pidi läbi põdema.

Matemaatika diskussioonid aktuaalse lõpmatuse ja ühe küsimuse otsustatavuse probleemide üle näitavad selgesti, kuidas loogika ei suutnud, mida ta pretendeeris — loogika aluslaused ei suutnud olla kriteeriumideks. Ja tulemuseks oli see, et eeskätt võeti revideerimisele predikatsiooni teooria. Kuid filosoofia püüded uut loogikat põhjendada pörkasid asjaolule, et selle loogika objektid on keeleliselt vahendatud („die Objekte, auf deren Erforschung es die reine Logik abgesehen hat, zunächst im grammatischen Gewande gegeben sind“) ¹. See oli üks tee. Samuti võib jälgida, kuidas mõtlemispsühholoogia üldise hingeteaduse ühe alaosana, teadlikuks saades oma eseme tähtsusest, ikka enam pöörab tähelepanu keelefilosoofilistele küsimustele ². Ka vaimuteaduste teooria on pidanud varakult tähelepanu pöörama keelele kui ühele lahustatavale nähtusele. Suure tõuke andis filosoofiale keeletadus ise. Sest mida kesksamaks filosoofiliseks distsipliiniks kujunes üldine keeleteadus, seda suuremaks paisus tarve põhimõtete ja printsiipide järele, mida — kas õigusega või mitte-õigusega, see ei puutu siia — mindi filosoofialt nõutama.

Ja nii on kujunemas laiaulatuslik keelefilosoofia, mis ligidases kontaktis keeleteadusliku uurimistööga tõmbab keelt üldise filosoofilise mõtlemise voolusse.

Juba on ilmunudki mitmed kõike haarata tahtvad teosed ³. Me näeme siin mõtete tihedust, faktide rikkust ja vaateküllastatud keeleteadusliku materjali kasutamisoskust. Kuid ometi osutavad need ka sellele, et keelefilosoofia on alles konstitueerumas enam teemalt kui resultaatidelt. Veel on palju üksikküsimusi, mis ootavad selgimist, enne kui võimaldub produktiivne käimine ülevalt alla ja alt üles.

¹ E. Husserl. Logische Untersuchungen. Bd. II Teil I, 2. Aufl. 1913, lk. 4.

² Kuivõrd ligidases ühenduses seisab tänapäeva psühholoogia keelefilosoofiliste küsimustega, näitab ilmekalt K. Bühler'i raamat: Die Krise der Psychologie, 2. Aufl. 1929.

³ Mainitagu siin H. Delacroix. Le langage et la pensée. 1924 ja E. Cassirer. Philosophie der symbolischen Formen. Erster Teil: Die Sprache. 1923.

Mainitud teoseid on väärtuselt ja ulatuselt kõrvutatud W. v. Humboldt'i sissejuhatusega kavi keelde. Ja tõepoolest, meie keelefilosoofia tuletab meelde seda suurejoonelist ja kõrgelennulist keelefilosoofiat n. n. saksa liikumises Herder'ist Hegel'ini, milles ühe tähtsama lüli moodustab Humboldt'i keeleuurimine. Kuid mitte ainult juhuslik meeldetuletus ei ole viinud nende nähtuste kõrvutamisele. Siit võib leida asjalikumaidki sugulussuhteid.

2. Keele ürguse küsimus. Kui tahame pike-malt peatuda küsimusel, millel põhjeneb keele esidus teiste väljendite hulgas, leiame, et just siin ilmneb suur sugulus nende kahe nähtuse — nüüdisaja keelefilosoofia ja romanti-kasse tagasiulatuva saksa idealistliku keelefilosoofia — vahel. On ju see küsimus ligidalt ühendatud teisega, millega tegelesid omal ajal Herder ja Humboldt, nimelt keele ürgusega. Muidugi kuulub see viimane nende hulka, mis avavad kõik teed spekulatsioonile. Ja ometi tuleb uue omandatava keelemõiste seisukohalt sellelegi küsimusele vastata. Ainult on vaja enne selgitada selle küsitluse enese mõtet ja seda situatsiooni, millest ta on kergitatud, sest ei tähenda ju õieti seatud küsimus keele ürguse järele muud kui nõutada vastust inimeseks saamise küsimusele. Sel kujul esitatuna on eeldatud muidugi, et ainult inimene omab keelt, ainult inimene kõneleb. Kas see eeldus õige või vale, see nähtub alles analüüsi käigust. Alles nii, teatava määrani paradoksaalsesse teesisse moondatud, võib sel küsimusel leida midagi ühist keele esiduse küsimusega.

Tänapäeval, mil keele ürguse küsimust esile kergitatakse uue keelemõiste seisukohalt,¹ on otse inestama panev see geniaalsus, millega Herder, Humboldt ja Hegel seda küsimust käsitlesid. Ürgus ei tähenda mitte ajalis-geneetilist suhet, vaid siin on mõeldud teatud mõtte- ja olemusseost, üleminekut looma-keelelt inimese-keelele.

Selle ülemineku tähistuseks tarvitab Herder² sõna 'meelestus' (Besinnung, Besonnenheit, Reflexion). Meelestus on säärane vaimsete jõudude organisatsioon, mis vastab meie inimlikule, loomulikule, vertikaalsele seisundile. Inimese vitaalsus ei hoova mitte nagu loomal ühte suunda ja inimene ei kaota end sellesse suunda, vaid ta võib seda vitaalsust tõkestada ja peatada asjade ärritusel, kujundades asja ärris-

¹ H. A m a n n. Vom Ursprung der Sprache. 1929.

² Herder. Abhandlung über den Ursprung der Sprache. Sämtliche Werke (Suphan), Bd. V, Berlin 1841 ik. 28 jj., 94 jj.

tusest eseme. Scheler¹ võib siin väita, et loom omab ümb-
rust ainult kui v a s t u p a n u (Widerstand), ta „elab ainult
temasse sisse“. Inimene meelestuse seisundis n i m e t a b asju.

Herderi käsitlusest hakkab kinni W. v. Humboldt² ja
väidab: „Die Sprache muss zwar, meiner vollsten Über-
zeugung nach, als unmittelbar in den Menschen gelegt ange-
sehen werden... Es hilft nicht, zu ihrer Erfindung Jahr-
tausende und abermals Jahrtausende einzuräumen. Die
Sprache liesse sich nicht erfinden, wenn nicht ihr Typus schon
in dem menschlichen Verstande vorhanden wäre.“

Küsimus keele ürgusest tähendab inimkeele ürgfenome-
nide tunnetamist, keeles tegevate ja mõjuvate loovate jõudude
otsimist. XIX s. jooksul, mil üldiselt pöörduti saksa idealist-
likult vaatekohalt, mõjus Herder-Humboldt'i kontseptsioon
edasi. Nii Steinthal'i juures, nagu nähtub ta sõnadest: „Das
Schweigen der Völker über den Ursprung der Sprache ist
das Tiefste, was sie dabei sagen konnten. Sie deuten da-
durch an, dass sie sich die Welt und den Menschen nicht
ohne Sprache denken können.“³ Sama näeme säärase real-
istliku ajastu esitaja juures nagu Lazarus Geiger, kes ütleb:
„Die Sprache hat die Vernunft erschaffen; vor der Sprache
war der Mensch vernunftlos.“

Selle saksa idealismi käsituse keelest on kõige täpsamalt
ja selgemalt sõnastanud Hegel. Oma sissejuhatuses ajaloo-
filosoofiasse väidab ta, et keele arenemine geneetiliselt ja
loogiliselt on sündinud enne maailmaajalugu. Ta tahab sel-
lega öelda, et keelt ei saa asetada ühele astmele teiste vaimu-
aladega, milliseid maailmaajaloos vaimu arenemisastmetena
objektiveeritakse. Keel on eelajalooline, seisab väljaspool
ajalugu. Kuid alles keeles saab vaim ajalooõimeliseks,
mõistuseõimeliseks. See tähendab, nagu interpreteerib
Freyer, et keeles „ei loo vaim veel mitte kui intelligents, vaid
temas teeb ta ennast intelligentsiks“. ⁴

3. Keele esidus teiste väljendite hul-
gas. Sõna 'keel' tarvitatakse väga laias ulatuses, kõ-
neldakse nimelt nii loomade kui inimeste keelest. Kui aluseks
võtta eelpool puudutatud arutlusi, peaks olema õigustatud

¹ Scheler. Die Stellung des Menschen im Kosmos, 1928
lk. 49 jj.

² W. v. Humboldt. Über das vergleichende Sprachstudium.
Koguteoste köide IV, lk. 14 (Preisi tead. akad. väljaanne).

³ H. Steinthal. Geschichte der Sprachwissenschaft bei den
Griechen und Römern. 1863, lk. 10.

⁴ H. Freyer. Sprache und Kultur. (Ajakirjas „Die Erzie-
hung“ aastak. III, lk. 68.).

küsimus, kas säärane talitusviis ei loo soodsat pinda väärvärdumisele ja kas siis ei tule differentseerida terminoloogiat. Ent enne tuleb vaadata, kas on võimalik leida mingit põhimõttelist erinevust loomal ja inimesel tarvitusel olevate väljendite vahel.

Seega me esialgu paigutame keele üldisema mõiste 'väljendi' alla. See teguviis olgu lubatud didaktilise võttena. Kui me inimese keeles leiame mõne joone, mis tema tõstab kõrgemale looma keelest, siis tekib iseenesest küsimus, kas keel olemuselt on ainult väljendis (Ausdruck, Äusserung).

W. Wundt¹ oli see, kes oma rahvastepsühholoogia piirides toimetatud keeleanalüüsis, püüdes keele ürgust mõista geneetiliselt, paigutas loomade ja inimeste keele ühise nimetuse 'väljendusliigutuste' alla ja väitis, et hääldatud keel (Lautsprache) on arenenud žestidekeele (Gebärdensprache) najal ja sellest alles aegamööda lahku lõõnud ning iseseisvaks saanud kestva kooselamise mõjul.

Ei ole kahtlust, et žestid ulatuvad sellesse sfääri, mida kutsume 'keeleks', ja et nad esinevad nii loomadel kui inimestel. Kuid siingi peaks olema võimalik näidata piire, mida ei suuda ületada loomad. Säärase piiri moodustavad n. n. pantomiimilised, ligemalt, viitavad žestid. Ka neid võib püüda tuletada bioloogiliselt ja geneetiliselt haaramisliigutustest, nagu seda teeb Wundt. Aga siin selgub, kui ebamääraseks kujuneb 'tuletamise' mõiste, kui viitamisega siiski midagi täitsa uut ilmneb.

Kui keegi mulle sõrmega viitab raamatule, mida otsin, kui teenäitaja-nool osutab suunda kohale, mida tahan saavutada, nõuab see toiming nii sellelt, kes viitas, kui ka sellelt, kes peab seda viidet mõistma, erilisi võimeid. Ükski loom ei saa viidata ega viidet mõista. See eeldab distantse 'mina' ja asja vahel ning selle distantse valdamist vaates. Alles see distantse võimaldab viitamist ja rajab teed selleks, et asi saab muutuda esemeks (vrd. sõnu 'objekt' ja 'Gegenstand').

Korduvalt — viimati Cassirer'i poolt² — on juhitud tähelepanu sellele, et indo-euroopa keeled sõnaliselt on säilitanud selle ligidase suhte keelte ja viitamise vahel, kus 'kõnelemist' ja 'ütlemist' tähistavad sõnad on seotud nendega, mis mistavad 'viitamist'. Samuti võib leida, et ka sõna keelelise väljendina säilitab teiste funktsioonide kõrval viitamise (deiktilise) funktsiooni.

¹ W. Wundt. Völkerpsychologie (2. Aufl.) I köide I j. lk. 37 jj. II j. lk. 637.

² Cassirer, samas, 127.

Nõnda on viide algusasteks sel teel, millel jõuame objektiivsele vaatlusele ja objektiivsele kujundamisele. Kuid seda suhet viitamise ja objektiveerimise (selle sõna otseses tähenduses) vahel ei tohi mitte liigselt lühendada selles mõttes, et seda viitamises ilmnevat objektivatsiooninähtust liialt ligidale nihutataks spetsiifiliselt 'loogilisele' sfäärile. On nimelt enneaegne samastada seda viitamist objektiivse, teoreetilise seisundi kui niisugusega ¹.

Kui viitamisvõimet interpreteerida kui võimet „vaatlikult suundasid tajuda“ (anschauend Richtungen auffassen) või „esemelises sfääris immanentseid suundi üles otsida“ (immanente Beziehungen in der gegenständlichen Sphäre auffinden), ² siis peab tahtmatult küsima, kas see antud kirjeldis keelevõimeliseks saamisest ei ühtu nende nähtuste kirjeldisega, mida omame loomade intelligentisist, loomade käitumisest nende 'ümbrussituatsioonides'. ³ Seega on küsitud, kas esemete tekkimise eel ei käi veel teised põhimõttelised muutused meie teadvuse struktuuris, nagu vaimse iseseisu konstitueerimine jne.

Seni abstraherusime nähtusest, et žestidekeel on t u m m. Võiks aga muidugi küsida, kas meie hääldatud sõna-keel on ainukene võimalik keel, kus meil tegemist ehtsate lausete ja ehtsate sõnadega. Herder tegeles küsimusega, miks kõrva-kuulmine sai „keele esimeseks õpetajaks“. ⁴ Žestidel puudub suund liigendusele, mis keelele omane tema olenevuse kaudu hingamisest ja mis võimaldab teravate väljendusmomentide piiritlemist. Artikulatsiooni mõiste täpne piiritlemine jääb F. de Saussure'ile suureks teeneks. Ta juhtis tähelepanu asjaolule, et mõte on segane ja kaootiline ning hääli ebamääranane. Alles nende liigendamine sunnib neid täpsamale määratlusele, ja nii kujundab keel oma ühikud kahe kujutu massi vahel.

Wundt'il, kes käsitas hääldamist kui tähendusset väljendusliigutuste kaasnähtust, ei ole märgata hääle vaimse loomuse hinnangut, kuigi juba Humboldt selle üksikasjalikuma arutluse alla võttis. Humboldt püüdis häält kui sõna materiaalsel kandjal lahutada põhimõtteliselt looma kisast ühelt

¹ H. Freyer. Die Theorie des objektiven Geistes. 1923, lk. 19 jj.

² Freyer, samas, lk. 21.

³ H. Plessner. Die Stufen des Organischen und der Mensch. 1929, lk. 268.

⁴ Herder. Abhandlung über den Ursprung der Sprache. Erster Teil. Dritter Abschnitt.

poolt ja muusikalisest helist teiselt poolt.¹ Ka koer haugub kas viha või hirmu pärast. Ka tema avaldab oma tundeid ja tungisid hääles, kuid see hääл jääb kinnistatuks tema tunnetesse ja tungidesse. Need hääled on nagu hirm ja viha ise. Ka siin on vaja, et hääldamine vabaneks sellest vahetust kontaktist seesmise tungeluga, et saada sõnatähenduse kandjaks. Kuid sügavam fenomenoloogiline analüüs võiks näidata, kuidas hääл juba loomult (paradoksaalselt öelduna) on 'vaimne' materjal.²

Looma ja inimese keele võrdlusel on peatuma jäänud — kui eristaval momendil — sõnade nimetamisfunktsioonil, s. o. võimel kõnelda lausetes, milles käsitletakse mingit mõeldud objektiivset asjaolu, kusjuures häälekujundid on omandanud sõnaväärtuse, nimetamisfunktsiooni. Mainitagu siin K. Bühler'it³ ja H. Amann'i⁴. Ka loomad teatavad üksteisele hädahoju lignemist, uue toiduallika leidmist, näit. mesilased. Aga kas need ei ole ainult signaalid? Neist ei saa moodustada lauset, mis oleks enam kui lihtne signaalide summa. Kui lause on ütlus mingi mõeldud asjaolu kohta, võib tema suhtes alati küsida, kas kõneleja tõtt või valet kõneleb. See on isepärane tõe või vale pindala, millel me lausete kui ütlustega liigume. Ka loom võib teeselda ja meile näit. oma sabaliputamisega sõprust ette petta, kuid loom ei saa valedada. Amann⁵ teeb siinkohal vahet rääkimise (Sprechen) ja kõnelemise (Reden) vahel, nii et tema järele „laps räägib juba kaheaastasena, aga ta ei kõnele veel.“ Seega on tähelepanu juhitud loogilistele ürgfenomenidele, ilma milleta keele esiduse küsimus teiste väljendite hulgas lahendatav ei ole. Ei ole kahtlust, et miimuste, žestide ja hüüdude kiht ja teiselt poolt sõnade ning lausete kiht vastastikku on seotud, nii et mõtteliseltki läbitungitud keeltes alumise piiri moodustavad interjektsioonid. Ainult ei tohi seda üleminekut ühelt teiselt kujutleda pidevana, vaid otsustava hüppena. Ja seda ei tohi unustada ka seal, kus elementaarsed häälekujundid tegelikult keelekujundamisse mõjuvad, näit. sõnaliikide kujundamisel, nagu seda Amann arvab näidanud olevat: tundmus-

¹ W. v. Humboldt. Werke 7, 1 lk. 52 jj.

² H. Conrad-Martius. Realontologie (Husserls Jahrbuch VI), lk. 290 jj.

³ K. Bühler. Die Krise der Psychologie (2. Aufl.) 1929, lk. 47 jj. Vt. ka tema kirjutist: Kritische Musterung der neueren Theorien des Satzes (Indogerm. Jahrb. VI).

⁴ H. Amann. Vom Ursprung der Sprache. 1929.

⁵ H. Amann. Die menschliche Rede. I 1925, lk. 38.

hääled viivad adjektiividele, hääle jäljendamised adverbidele, viimaks verbidele.¹

4. Keele intentsionaalsus. Sõna ei ole mitte ainult märk, vaid ta tähendab midagi, tal on 'mõte' (Sinn). Sõnad on enam kui märgid, mille järele me kokkuleppe põhjal asja tunneme, nagu seda Husserl on pregnantselt väljendanud: „das Bedeuten ist nicht eine Art des Zeichenseins im Sinne der Anzeige.“² Kuigi sõnadel on tähendus, nad siiski märgistavad nende tähenduste kaudu.

Mis suunas märgiteooria on viimasel ajal — F. de Saussure'ist E. Husserl'ini — arenenud, me siinkohal lähemalt ei puuduta. Ometi on keelel selle poolest, et ta kannab märgi iseloomu, tähelepanuväärt erikaal teiste kõrgema vaimuelu sünnitiste, n. n. kultuursüsteemide hulgas. Alles seda tunnust fikseerides me võime enam-vähem veenvalt interpreteerida kultuuriloolisi asjaolusid, mis muidu jääksid peaaegu arusaamatuiks. On vaja ainult meelde tuletada asjaolu, et keelelisele teosele antakse esikoht haridusvahendina kasvatuses ka seal, kus kasvatust teadlikult sihitakse asja de tundmaõppimisele, ja et filosoofia, kui asjalik ning eelarvusteta uurimine, on saanud suurt tõuget läinud sajandil hoogu võtnud keeleliste teoste hermeneutikast. Aga suurt ettevaatust nende asjaolude selgitamisel on tingimata vaja.

Siin võiks võtta lähtekohaks Humboldt'i väite, et keel ei ole mitte *ergon* (produkt, Werk), vaid *energeia* (tegevus kui kestev vaimne toiming). Praeguses seoses saaks seda väidet üli tõlgendada, et keel erineb kõigist neist vaimseist toodetest, mis on terviklikud viimistletud loomingud ja mis oma mõtet ning tähendust täielikult eneses kannavad. Kunstiline teos on täiuslik; ta ei sihi millelegi, mis oleks väljaspool teda. Viimistletud ja kinniseks seostatud kujundina ta on tõstetud kõrgemale üle elu liikuvast voolust. Ta on kõrgeimal määral objektiviseeritud ja võib pingelisse vahekorda sattuda valalise eluga, mis end küll püüab vormistada, aga ei ole seda veel teinud.

Kui võrrelda keelelist teost ja selle mõistmist kujutava kunsti teosega ning tema mõistmisega, on erinevus üsna ilmne.³ Muidugi on kujutava kunsti teosed täisväärtuslikud

¹ H. Amann. Die menschliche Rede I, lk. 121, 131 jj.

² E. Husserl. Logische Untersuchungen. 2. Bd. I Teil. 1913, lk. 23.

³ H. Freyer. Sprache und Kultur. (Ajakirjas „Die Erziehung“, 3. aastak., lk. 77 jj.).

vaimse elu väljendised ja neid saab tõlgendada ajalooliste ja vaimuteaduslike meetoditega. Ent tee nende mõistmiseks on hoopis lühendatum ja vahetum kui keeleliste teoste juures. Nad on oma totaalsuses n. ö. antud ja iga üksik peitli löök on neelatud sellesse objektiivsesse totaalsusse. Keelelise teose mõistmine on aga oluliselt arendamine, toimeviimine ja üksikute joonte üksteise järele läbisammumine. See mõistmine peab arvestama otsest väljendust, samuti tähenduskihti ja peab tungima tegelikkusse, millest kõneldakse ja millele sihitakse märkide kaudu. Sellepärast on keeleline teos ligidasemas ühenduses selle elu tegelikkusega, mis end teoses sõnastanud ja mis ise alaliselt on vormimisprotsessis.

Keele sõnad ei ole mitte ainult teatavat mõtet sisaldavad kujundid, vaid nad ka ütleavad midagi. Nad on sihitud asjale, suhetele, mingile tegelikkuse osale. Selle juures võib muidugi ka see, millele sihitakse, omalt tähenduselt olla nii keerukas, et Humboldt võib öelda, et kes tahab mõista üht sõna tõeliselt, peab omama keelt täielikult ja seoses (ganz und im Zusammenhang). Aga oluliselt jääb paika pidama, et keel on läbipaistev tegelikkusele ja sisaldab eneses tervet maailma kõigi tema esemete, suhete ja nähtustega.¹ Ja kui õige on see, et iga keel tähendab isepärast maailma nägemist, uut maailma — nagu Humboldt ütleb, et keele erinevus on ilma-vaadete endi erinevus —, siis on siin samuti tähelepandav, et ta seda maailma erineval viisil liigendab märgisüsteemis. Kui kujutava kunsti teos sisaldab eneses mõtet (Sinn), sisaldab keel maailma ja selle tegelikkust. Keelt ei saa seepärast mitte paigutada samasse ritta vaimse elu toodetega, kultuuri-süsteemidega. Keel, tema vormiv võimsus, võib seepärast leida endale kaaslaste või vastase alles teises inimlikule elule iseloomustavas algnähtuses — ühiskonnas, sotsiaalses elus.

5. Tunnetamine ja keel. Vaevalt saab pidada filosoofias mõnd teist küsimust keskmaks kui mõtlemise ja keele vahekorra küsimust. On vaja ainult meelde tuletada, kuidas kreeka keel sellest tunnistust annab seega, et ta kõnelemist ja (midagi-)mõtlemist ühendina tähistab sõnaga „logos“. See tähendab, et „arhailises“ loogikas kõnelemist ja mõtlemist käsitati kui ühtsat sündmust ja et mõtlemise seaduspärasust püüti tabada keelel.²

¹ Freyer, samas, lk. 72.

² Vt Ernst Hoffmann: Die Sprache und die archaische Logik. 1925.

Me nägime eelpool, et keelefunktsioon ei piirdu ainult väljendisega (Ausdruck, Äusserung) ja teatamisega (vt. p. 3). Väljend saaks veel olla ainult, kui tahaksime samastada keelt ja kõnelemist. Kõnelemine on aga ainult keele tarvitamine. Ja on selge, et ma võin tarvitada keelt, ilma et tarvitseksin mõeldut sõnus või lauses välja öelda.

Ent kui me arutleme, et kõnelemine on keele tarvitamine, siis tähendab see eeldada keele olemist omaette. Peame mõõnma, et keel oleleb objektiivse omaette suurusena, kõnelemise normina¹. See on üks paljudest keelemõistetest, mida siinkohal vajame. Kõiki neid arutama hakata pole tarvidust. Me ei küsi mitte nagu fenomenoloogid: „mis on keel?“ See küsimus pole mõttetu, kuid viib tingimatult ühele keelemõistele, kus keelt võetakse kui „ideed“. Kuid praeguses seoses on meil tähtsam selgitada, milline on keele funktsioon inimlikus tunnetamises. Siitkaudu aga tuleme tagasi juba märgitud (vt. punkt 4) Humboldt'i arvamuse juurde, et keele erinevus on ilmavaadete endi erinevus.

See näitab Humboldt'i pilgu avarust ja sügavust, et ta keele olemust otsides sihitud ei olnud mitte ainult mõistete valdkonnale, vaid tahtis haarata ka vaate maailma. Ta haarab siin sügavasse ega nõustu nendega, kes arvavad, nagu seisaks keele funktsioon selles, et tajutud esemeid või hingelisi elamussisaldusi häälemärgiga tähistada. Keele funktsioon küünib hoopis kaugemale. Kui me endastmõistetavalt taotseme kõnelda esemlikust maailmast, milles elame, siis võiks küll öelda, et keel on see, mis seda esemlikku maailma nii- või teissugustes joontes kujundab ja liigendab. Kuidas me maailma mõtleme ja mõistame, see on tingitud sellest, kuidas keel seda oma sise-laadilt liigendab. Need on teeavad, mis keel igale üksikule tema elamuste arenduseks on ette rajanud. Kogemused, mida kogume, on keele juhitud, ja viis, kuidas neid kujundatakse ning vormitakse, on tingitud keelest. Võime minna veel kaugemale. Mitte ainult mõtlemisse ja mõistmisse ei ulatu keele funktsioon, vaid „iga keel tähendab isepärast maailma nägemist“. Meie tajumise- ja kaemis-maailma kujuvõtmine ei toimu ilma keele energilise kaasmõjuta.

Säärane mõttekäik võib õigustatult tunduda väheusaldatavana. Tahtmatult jääb püsima saamatuse mulje. Kuid see

¹ Vt. F. de Saussure'i kõnendi eraldamist keelest. Keel (langue) kui „norme de toutes les autres manifestations du langage“. Cours de linguistique générale. Publ. par Charles Bally et Albert Sechehaye. 2. trükk, Paris, lk. 25.

ei peaks takistama nägemast olulisi seiku. Võõrarmusele ei tarvitse meid viia ka nõjatumine Humboldt'i näiliselt uusromantilisele mõttekäigule. Küllap Humboldt'i arutluselgi on omad piirid, millest ta üle ei saa. Kuid ometi ei ole põhjust neid tühjendaval viisil analüüsida.

6. Keelepatoloogia tulemusi ja eksperimentaalseid uurimusi kurtummade keele kohta. Kõike eelpool-öeldut keele mõjuavaldusest tajumõtte maailmale võib ligilähedalt selgitada tulemusil, millele on jõudnud viimasel ajal keelepatoloogia. Nad ulatuvad oma tähtsusele kaugele üle patoloogia kui üksikteaduse piiride ja pakuvad huvi just neile, kes tahavad selgusele jõuda tunnetamise ja keele vahekorras. Sellel alal saavutatud tulemustest, mida on kokku võtnud H. Head¹ ning K. Goldstein ja A. Gelb², ei saa seepärast ükski fenomenoloogiline ja tunnetuskriitiline keeleanalüüs mööda minna. Neid ongi juba kasustanud niihästi H. Delacroix kui E. Cassirer.

Siin paistab uudisena esimeseks see, et ollakse sunnitud loobuma välispidisest keelekäsitusest, mille järele keel juba tajutud ja mõeldud mõtete avaldamiseks meile soovikorral väljendusvahendeid tarvitamiseks pakub. Ja teiseks nähtub, et häired, millega kaasas käivad teatavad patoloogilised nähtused keele alal, ei puuduta mitte ainult meie mõtlemisprotsesse, kõnelemisakte, meie „intelligentsi“ tegevust kitsamas mõttes, vaid meie koguseisundit, s. o. meie hingelist struktuuri, meie tegelikku, praktilist käitumist, orienteerumist ümbruses. Ja kolmandaks, et meie tajumusi ei saa isoleerida ainult meelte andmeiks, vaid häired keele alalt muudavad ka tajumite iseloomu.

Gelb ja Goldstein kirjeldavad ja analüüsivad üht haigusjuhtu, kus patsient on saanud sõjas granaadikilust haavata ülevalpool vasakut kiiruluud ja kes selle tagajärjel kannatab amnestilise afaasia all. See kõnelemishäire tuleb silmatorkavalt selles nähtavale, et patsient ei tunne asjade nimetust. Katsed anomaloskoobi ja teiste vahendite abil näitasid, et ta värvide nüansse õieti nägi, et ta

¹ Henry Head: Aphasia and kindred disorders of speech. 2 vmes. Cambridge 1926.

² Vt. eriti A. Gelb und K. Goldstein: Psychologische Analysen hirnpathologischer Fälle. X. Über Farbennamenamnesie nebst Bemerkungen über das Wesen der amnestischen Aphasia überhaupt und die Beziehung zwischen Sprache und dem Verhalten zur Umwelt. Ajakirjas „Psychologische Forschung“. Sechster Band 1925.

optiliselt värvivõimeline on, et ta värvitajumine on intaktne (lk. 144). See patsient ei suutnud aga 1) temale näidatud värve nimetada ega 2) temale nimetatud värve valida. Kui talle esitati nn. Holmgreeni villaproovid läbisegi, siis ta väga harva suutis vastata küsimusele, kuidas on selle või teise värvi nimi. Küll aga võis ta üsna sagedasti nimetada teatud punast nüanssi „kirsilaadseks“, oranži kohta võis ta öelda „nagu apelsin“ jne. Patsient ei suuda värvide nimetusi, nagu „punane“, „sinine“, „roheline“, „kollane“ õieti tarvitada ega nendega siduda mingit õiget mõtet. Kui nõutakse talt ühele värvinimele vastavat värvinäidist valida, siis korraldab ta küll selle nime, kuid seisab täitsa nõutult selle ülesande ees ja jääb „mulje, et nimi oli talle ainult tähenduse-
tuks häälekompleksiks.“

Küll aga õnnestus tal erilisel hästi valida mingile asja-värvile, näiteks maasika, kirjakasti, kriidi, kümnepennilise margi jne. värvile esitatud värvide hulgast vastav. Siin talitas ta palju konkreetselt kui „normaalne“. „Kui esitatud värvide hulgast ei olnud ühtegi, mis patsiendil sobis asjale, siis ei valinud ta ühtegi. Kunagi ei valinud ta värvi, mis nimetatud asjale ainult niikauget sobis, et ta kuulus samasse kategooriasse kui asja värvitoon“ (samast, lk. 137).

Ka seal, kus näis, et patsient siiski mõnikord värvinimesid öelda suudab, tarvitas ta kaudset teed üle konkreetsete asjakujutluste. Kui talle tehti ülesandeks „sinine“ välja valida, ebaõnnestus see tal esialgu. Ometi lahendas ta selle küsimuse kaudsel teel. Nimelt, ta tundis värssi: „Blau blüht ein Blümelein — das heisst Vergissnichtmein“ ja selle „meelespealile“ kujutelma abil valis ta vastava värvinäidise. Sama võis juhtuda ka teiste värvide suhtes, kui tal käepärast oli mõni mülli survunud värss või vanasõnalaadne ütlus.

Kuid see kaudne tee viib ainult näiliselt eesmärgile. Patsiendi leitud vastussõnal puudub ikkagi see signifikatiivne tähendus, nagu seda on „normaalse“ inimese juures asja nimetusel. Sõna jääb patsiendile ikkagi ainult paljaks sõnaks.

Üsna hämmastav on aga patsiendi käitumine nn. Holmgreeni (lk. 145) sorteerimisproovi puhul, kus ülesanne seisab antud näidisele otsimises kõiki sarnaseid, ainult tumedamad või heledamad näivaid värvinänsse. Ta talitas siin alati aeglaselt ja viivitades ja haaras sama sagedasti täitsa ebaõigeid kui õigeid värve, ning jäi mulje, nagu ei suudaks ta iialgi päriselt otsustada ja et ta „üldse ei mõista, mida talt nõutakse“. „Vastupidiselt normaalsele on ta ainult siis oma valikuga rahul, kui suutis kindlaks määrata objektiivselt väga

sarnanevaid värve, kuna normaalne (inimene) taotleb rahulduda ka palju vähemate sarnasustega" (145, 146). Ta võis aktsepteerida ainult konkreetse kohärentsi elamusel.

Kuna normaalne inimene valib kõiki põhitoonilt vastavaid värve, haige usaldab ainult oma meelelist sarnaduselamust. Ja ta teeb seda vahelduvalt, kord olles kinnistunud värvitoonile, kord värvihelendusele.

Normaalse inimese tähelepanu, arvavad autorid, suundab instruksiooni kaudu põhivärvile. Ta ei võta konkreetset värvi singulaarse muljena, vaid teatava mõiste, värvikategooria esindajana. Patsiendi „mõisteline“ resp. „kategoriaalne“ käitumine oli halvatud.

Seda, milles siin sõna „punane“, „sinine“ funktsioon ja tähendus seisab, on muidugi raske otsekohe öelda. Eeskätt paistab silma patsiendi värvimaailma liigendamatus. Värvimaailma tunnetamine on jäänud peatuma algelisele, meeleliste muljendite ja nende sarnaduste astmele. Värvinimedepuudumisega tuleb nähtavale värvimaailma süstemaatiline liigendamatus. Me tähistame näit. sõnaga „punane“ üht teatavat külge või momenti värvimaailmas ja sõna tundmine võimaldab meeleliste muljendite konkreetisusest abstraheerida. Ta loob ühe tähelepanu keskuse ja see võib kujuneda meie v a a t e k o h a k s.

Õeldu põhjal võib siis küll veenduda, et keelesõna ei anna edasi mitte ainult meelelistes muljetes ja sisemistes elamustes kindlaks kujunenud ühikuid, vaid et ta võimaldab või nn. joonestab neid kujundamise ja määritluse sihte ja suundi endid. Ja selle kohta, kes selle sõnafunktsiooni kaotanud, võib küll öelda, et tal tee kinni on teatavatele maailma mitmekesiste nähtuste sisaldustele. Me võime seepärast öelda, et inimese kui keelevõimelise olevuse tajumised iialgi ei ole täielikult vahendatud, vaid alati on „mingi mõtte“ juhitud. Iga tajumus sisaldab teatavat vaimsuselementi.

Igas sõnas on juba midagi antitsipeeritud, ennatatud, ja ta sisaldab endas seda viisi, kuidas me asjasse suhtume, millisel vaatekohalt me asja „võtame“. Kas peame nime-tama seda ülalmainitud sõna isepärasust „mõisteks“, „tähenduseks“ või mingiks muuks ja kuidas seda käsitada? See küsimus on muidugi raskemaid ja kesksemaid (vt. allap. p. 7 jj.). Ometi nähtub juba siinkohal, et sõna (vokaabel) on ligidases ühenduses mõistetemoodustamisega. Ja siin selgub, et on õigustatud, kui filosoofiline uurimus selle kohta, „mis“ midagi on, viib paratamatult nn. sõnatähenduse analüüsile.

Sõnad on patsiendil kaotanud seda, mida nad normaalses olukorras omavad, nimelt omadust olla mõistete märkideks, ja mille poolest nad kategooriaalses käitumises on rakendatavad. Nad võimaldavad asju võtta ühest või teisest vaatekohast. Kumb neist on nüüd primaarne, kas kategooriaalne käitumine (das kategoriale Verhalten) või keele omamine? Kas on võimalik pidada üht neist teise põhjuseks?

Gelb ja Goldstein on siin õigusega ettevaatlikud ja näevad, et on võimatu anda kindlakujulist otsust ajalise põhjuslikkuse sideme kohta. Kui häälekujundid on kaotanud sõnaväärtuse, nimetamisfunktsiooni (vt. p. 3), siis ühes sellega kaotame kategooriaalse käitumise. Nad arvavad, et kui võetakse keele tähendust selles mõttes, siis veel vaevalt tohitakse öelda, et keelehäire põhjustab kategooriaalse käitumise vigastust, sest omada võida häälekujundeid nende signifikatiivses tähenduses, kui sõna märke, ei ütle ju muud midagi kui omada võida kategooriaalset käitumisvõimet. „Kategooriaalne käitumine ja keele omamine tema signifikatiivses tähenduses on ühe ja sama põhikäitumise (Grundverhalten) väljendus“ (lk. 158).

Asjaomases uurimuses on kõneldud patsientide „ebaratsionaalsest“, „primitiivsemast“ käitumisest, konkreetsetes tegevlikkuses juurduvast käitumisest, nagu see ilmnis konkreet-asjalikkude tähistuste tarvitamises värvide jaoks ja selles, et nad nimetatud asjade värvile vastavate otsimisel peatusid ainult nendel, mis täielikult sobisid kujuteldud värvile. Sellest ebaratsionaalsest primitiivsest käitumisest on eraldatud normaalsete nn. kategooriaalne käitumine.

Selle vahekorra selgituseks ja toetuseks võiks tähelepanu juhtida uuemale uurimustele kurtummade¹ kohta, mille tulemused ühtivad eelmiste omadega. Sest ka siin tuleb nähtavale, et keelearenemise puudulikkusega kurtum ei valda samakõrgusi teadvusekihte kui vastavas elueas kuulmisvõimeline.

Kui kurtummadele antakse üksikuid sõnu (näit. varas, tugev, mängima jne.) ja nõutakse vastuseid küsimusele: „mida sa kujutlesid“ või „mida sa mõtlesid“, on saadud vastused tähelepanuväärt sellelt, et neis nähtavale tuleb rikas fantaasia. Kirjeldustes peatuvad nad spetsiaalsel. Esiplaanil seisavad tegevused ja sündmused, kuna suhete käsitus

¹ Wilhelm Frohn: Untersuchungen über das Denken der Taubstummen. Ajak. „Archiv für die gesamte Psychologie“ LV kd. 1926, lkd. 459—523.

kaugele maha on jäänud vastavate kuulmisvõimeliste laste käsitusest. Märksõnale „jahimees“ vastab kuueaastane terve laps: „der Jäger schiesst“ (lk. 475), kuna kurtumm (katseisikud on siin 12—16-aastased) vastab: „Der Jäger hat viele Hirsche gejagt. Der Jäger will gern Hirsch essen. Die Hirsche schmecken gut“ (lk. 473). Ta vastab terve rea üksiklausetega, mis küll seotud ühe fantaasialt leiutatud tegevusega või elatud elamuse kaudu. Kuid igas lauses on juttu mõnest üksikjoonest, kuna üldiste suhete määritlemine puudub.

Samalaadne nähtus kordub veel teravamal kujul, kui vaadelda neid tulemusi, mis andsid katsed mitmesõnaliste ridadega. Katseisikuile esitati päheõppimiseks viiesõnaline rida (näit. varas, redel, aken, raha, uur). Päheõppimise otstarve seisis selles, et neid sundida tegelema nende sõnade sisaldusega. Ühe minuti järele pidid nad vastama küsimusele: „mida sa mõtlesid?“ Kui täiskasvanule esitatakse mõningad sõnad, siis ta moodustab mälu toeks ja sõnade sidumiseks teatavaid ühendavaid komplekse. Ka 12-aastane kuulmisvõimeline katseisik loob sarnase loogiliselt ja lauseliselt liigendatud mõttekompleksi (näit.: Wenn der Dieb stiehlt, klettert er die Leiter hinauf durch das Fenster und nimmt sich das Geld, lk. 487), kuna kurtummade juures sarnaste liigendatud komplekside arv kahaneb ja üksikute sõnade jaoks moodustatud iseseisvate lausete hulk suureneb. Nende vaimne toiming ei tõuse siin kõrgemale 6—8-aastaste laste omast.

Selle tulemusega ei ole mitte väidetud, nagu puuduks kurtummal võime alamatest teadvuse kihtidest jõuda kõrgematele. Küll aga puudub see vahend keele näol, mis seda teed lihtsustab ja lühendab. Nii võib tema vaimset arenemast taandada keele arenematusele. Ja seepärast on õigustatud, vaatamata teostamisraskustele, nõudmine, et kurtummade õpetamise edusamme mõõdetagu eeskätt nende edusammudega keele alal ja suurt rõhku pandagu süntaktiliste vahendite, eeskätt lauseskeemide omandamisele.

7. E. Husserli tähendusõpetus. Tähendus ideaalse ühikuna. Oleme korduvalt kokku puutunud sõna „nimetamisfunktsiooniga“. Samuti juhtisime tähelepanu asjaolule, et sõna võib saada „mõiste“ märgiks ja et sõna oma „signifikatiivsetl tähenduselt“ põhjendab meie kategooriaalset käitumist. Nii mitmes varjundis esineva sõna tunnetusfunktsiooni tähistamises peaksime olema täpsamad. Kuid raskus seisab just selles, et me loogikas näit. „mõiste“ kohta valmiskujunenud vastust ei saa, sest on ju keeleliste küsimuste selgitamine kuulutatud loogika ja tunnetamise objek-

tiivse teooria püstitamise möödapääsematuks eeltingimuseks. Loogika tegelemine keeleküsimumusega viis aga tähendusprobleemi juurde. Et see tänapäeva loogikas ja tunnetusõpetuses on laialise käsitlemise osaliseks saanud, selles on küll süüdi pööretsünnitanud E. Husserl¹.

E. Husserl arutleb: kui sõna on märk, siis ometi mitte säärane nagu signaal, lipp jne., vaid ta on tähenduslik (bedeutsames) märk, v ä l j e n d. Seega on eeskätt mõeldud teatavat mõtteandmist, mis peitub igas sõnas. Me „mõtleme“ (meinen) midagi, kui meie sõna ütleme. Sõna ilma „mõttetä“ (Sinn) ei ole üldse sõna. Ta „tähendab“ (bedeutet) midagi. Teiste sõnadega, hääldamise füüsilise fenomeniga ühinevad „täendusintentsioonid“. Aga peale selle viimase on veel tähele panna, et sõna taotleb mingit asja või asjaolu, ja see taotlus sünnib tähenduse või „mõtte“ k a u d u ning alusel. Ta nimetab midagi. Nimetamine või tähistamine tähenduse põhjal on das Meinen.

Husserl aga näitab ühtlasi, et kuigi psüühilised aktid intendeerivad tähendust, nad siiski teda ei tühjenda, vaid viimane oleleb esemeliselt. Muidugi, tähenduste objektiivsust ei tule kujutleda kui olelemist kuski kohas, nagu „maailm“ või *κόσμος οὐράνιος*. Husserl lubab seda tähenduste olelemist kujutleda analoogiliselt nende otsuste maksuvusega, milles on otsustatud arvudest, geomeetristest kujundest jne.

Seega kannab Husserl tähendusprobleemi „ideaalsete ühikute“ pinnale (lk. 42 jj.). Nagu ütluse tähendus mõnest geomeetristisest asjaolust ikka s a m a k s, identseks jääb, olgu mis olukordadel tahes või millal tahes see ütlus sünnib, nii on lugu tähendusühikuga üldiselt. Kuid sõnatähendused vahelduvad, muutuvad. Tähenduste kui ideaalsete ühikute käsitusele näib eriti see „kõikuvate sõnatähenduste“ olemasolu vastu rääkivat.

Husserl eraldab subjektiiv-okkasionaalset väljendit objektiivsest väljendist. Talle näib, et sõnatähenduse muutlikkus on ainult subjektiivne, ainult t ä h e n d a v a akti vahelduvus (lk. 91). Tähendab, mida subjektiivne väljend mõtleb, on lõpuks samuti ideaalselt ühtlane väljend nagu kindla väljendi sisaldus. Oma „objektiivse mõistuse piiramatus“ postulaadile vastavalt võib ta väita, et iga subjektiivset väljendit võib asendada objektiivsega. Ja seda mõttekäiku vii-

¹ Vt. „Logische Untersuchungen“ 1. tr. 1900/1901, 2. tr. 1913—1921. Numbrid tekstis tähendavad lehekülgi 2. trüki II köite I osast.

mistleb ta väitega, et puhtal loogikal (reine Logik), „kus tahes ta käsitleb mõtteid, otsustusi, järeldusi, on tegemist eranditult nende ideaalsete ühikutega, mida me siin tähendus- teks nimetame“ (lk. 91).

Suunapöördes ideaalsele tähendusühikule Husserl'i juures peitub kindlasti suur ühekülgsse isoleeriva abstraktsiooni hädadoht. Sest kui juba korra on tunnetatud tähenduste valdkonna ühendust „väljenditega“, kas ei pea siis ometi mingil kombel ligemalt arvestatama asjaolu, et väljendid on ühe teatava elava keeleorganismi osad, ja kas pole kardetav keelt eraldada inimlikust eluliikumisest. Säärane keeleliste tähenduste objektivisatsioon ja nende eraldamine keele ajaloolisest tegelikkusest on küll olnud põhjuseks, miks keeleteadlased Husserl'isse suhtuvad skeptiliselt. W. Porzig¹ ütleb õieti, et emb-kumb, kas keeleteadusel on ka oma sõna selle kohta öelda, milles seisab tähenduse olemus ja struktuur, või Husserl'i tähenduste vormiõpetusel pole keeleliste asjadega üldse midagi tegemist.

Husserl lahkub liialt vara keele pindalalt ja vannub alla konkreetseuse vallutamise raskustele. Tähele panemata jääb, et sõnatähenduste selgitamisele võib suuresti kaasa aidata just lähtekoht kõnelemisest. Ta ei hinda küllaldaselt tähtsaks keele seotust inimese vaimu ja sotsiaalse elu seadustega („les lois de l'esprit humain et de la société“) ², sest iga ütlus kui mõtteväljendis on tervik oma kindla funktsiooniga ja temas kajastuvad sotsiaalsed ürgsuhted ja elu tegelikkus (vt. p. 3).

Ta läheb vaikides mööda ka keele „sisevormist“, mis ei huvita ju ainult keeleteadlasi, vaid riivab ka loogika valdkonda. See johtub küll sellest, et ta keelekäsitus on põhimiselt staatiline, kuna arvestamine keele sotsiaalse funktsiooniga ja sisevormiga viiks paratamatult keele kui dünaamilise ühiku käsitusele.

Kuid kõigest hoolimata tekivad küsimused, mis on küll lihtsad, aga ometi tähtsad. Paratamatult peame küsima: kas võime neid tähendusühikuid pidada mõisteiks? Ja edasi, kas võib iga sõnatähendus olla mõiste, s. t. milline suhe on sõnade kategooria ja mõiste vahel. Viimasele küsimusele vastas Husserl oma „puhta grammatika“ ideega, mis püüab kõiki võimalikke tähendusi korrastada kindlatesse kategooriaalse

¹ W. Porzig: Der Begriff der inneren Sprachform. Ajak. „Indogermanische Forschungen“ 41. kd. (1923), lk. 162.

² Ch. Bally: Le langage et la vie (Paris 1926), lk. 17.

struktuuri tüüpidesse. Kuna ta ei arvestanud keele ülalmainitud ajaloolist tegelikkust, siis on sel ideel vähe konkreetseid tulemusi.

Mis puutub esimesse küsimusse, siis ta küll teatava määraneni nõustub arvamisega, et mõiste on sõna üldine tähendus (lk. 93). Kuna ta sõnatähendust käsitab kindlaks kujunenud ühikuna, siis peavad loomulikult ka mõisted olema sarnaselt iseloomustatavad. Ja tõepoolest tunneme neid mõisteid kui termineid. Kuid kas võime üldistada ja öelda, et kõik mõisted on terminid?

Kahtlus tekib aga veel varem, nimelt sõnatähenduse enda juures. Ons sõnatähendus kindlakujuline? Kas pigemini pole just tema see, millele omane tabamatu liikuvus. Tabame küll üht ja teist varjundit, mis moodustavad nn. põhitähenduse üksikuid momente, kuid kas on see põhitähendus definiitooriliselt fikseeritav mõiste?

8. Sõnatähenduse probleem. Kas keeleteaduslik tähendusõpetus või mõisteõpetus? Sõnatähenduse ja mõiste vahekord viib meid ligidale loogika küsimustikule. Võime näha neid kohti, kus traditsiooniline loogiline mõisteõpetus enam ei rahulda ja nagu ta ikka veel, arvestamata käimasolevaid loogika põhimõistete ümberhindamiskatseid, esineb käsiraamatuis ühenduses abstraktsiooniteooriaga ja õpetusega „üldusest“. Loogika põhi-vaadete uuendamiskatsed aga viivad paratamatult küsimusele, kas loogika mõisteõpetus ei eelda keelelise mõistemoodustamise teooriat.

Me kahtlesime (vt. punkt 7) kas sõnatähendust on võimalik käsitada kui kindlakujulist ühikut, mida nagu terminit oleks võimalik definiitooriliselt fikseerida. Sõnale kui sõnale omase tähenduse mõistmine toimub selle mõistmisega, millises sihis ja kuidas ühes sõnas midagi on ütatud (üttama = ansprechen).

Žesti „tähendus“ võime mõista näiteks kui „nõusolekut“. Sõnatähendust ei saa nii lihtsalt tabada ja iseloomustada. Sõnatähendust saame tabada ainult seega, et seda toime viime. Muidugi on sõnatähendusel tendents kinnistuda „leksikaalseks“ tähenduseks, kuid sellega ei tarvitse sõna veel muutuda terminiks. Sest sõna saab terminiks, kui ta tähistab (tähistama = bezeichnen) mõistet, mida me selle või teise sõnaga kui tema märgiga (märk = Zeichen, signe) siiduda võime. Mõistet, mis ju sõnaga ainult seotud ja mida ka kuidagi teisiti sümboliseerida võib, ei saa nagu tä-

hendust käsitada intentsionaalsusena, mida me sõnaga toime viime¹.

Mis tähendus on, selle kohta on võimatu leida olemasolevas kirjanduses üksmeelset vastust. (Ainult selle tõttu võivadki keeleteadlased vaielda, kas tähendusõpetust ei tule asendada mõisteõpetusega.) Kui kõneleme keelelisest tähendusest, siis peame küll mõnma, et siin tähenduse kandjaks on sõna.

Käsitades sõna kui keele viimset ühikut, millega oluliselt, mitte ainult assotsiatiivselt, on ühendatud teatud sisaldis, võime öelda, et sõna on keele omanduse osa. Keeleteaduses pole mitte otstarbekohane ega isegi õige, kui me sõna samastame häälikumärgiga (Lautzeichen). Samuti teiselt poolt pole otstarbekohane keelefilosoofias sõna kui märki seostada märgi ja sümboli küsimusega üldse (vt. p. 1).

Ei kellegi teise kui F. de Saussure'i juures pole leida teravmeelsemat ja veenvamat selgitust selle sisemiste suhete põimendi kohta, mis valitseb sõna kui märgi ja sõna sisaldise vahel. Ta käsitleb keelt kui märkide (signe) süsteemi ja peab märgile oluliseks, et ta sisemiselt (intimement) ühendab „mõtet“ (sens, concept, idée) akustilise pildiga (image acoustique). Signe on keeleline ühik (mida võiksim nime-tada ka „sõnaks“), ta tähistab totaalsust, mille mõlemad osad (concept ja image acoustique) on psüühilised ja moodustavad tähendatu (signifié) ja tähendava (signifiant)².

Need F. de Saussure'i arutlused viivad üle psühholoogistliku keelekäsitluse alles siis, kui õpetust märkidest ühendada tema õpetusega artikulatsioonist (vt. p. 3.) ja keelest kui süsteemist (vt. allapoole).

Kuid kas tähendus ongi midagi muud kui kuulmispildi vastaspool = signifikatsioon? [Elle (la signification) n'est ... que la contre-partie de l'image auditive]³. Ja tõepoolest võime leida kõige viimase aja keeleküsimumi arutlevais teostes ligidaid mõttesugulusi⁴. Ometi on siin „tähenduse“ mõistesse mitu asjaolu kokku arvatud, mida vaja üksteisest lahti koorida.

¹ Vt. H. Lipps: Untersuchungen zur Phänomenologie der Erkenntnis. Zweiter Teil (Bonn 1929), lk. 19 jj.

² F. de Saussure, samas, lk. 97 jj.

³ F. de Saussure, samas, lk. 158.

⁴ Vrd. näiteks H. Ammann, samas I, lk. 53: „Bedeutung ist das, was man bei dem Worte denkt — nicht der durch das Wort bezeichnete Gegenstand, an den man denkt“. Vrd. samuti Weisgerber: Muttersprache als Geistesbildung (Göttingen 1929), lk. 34.

Märgistus, resp. tähistus, on sihitud esemele, mida märgistatakse või tähistatakse. Aga sõna tähendus alles määrab selle esemete kogumi, mille märgistuseks või tähistuseks sõna tarvitada võib¹. Tähenduse kui sõna substantsi erinevust tähistusest võib leida eriliselt selles, kuidas ta ise ennast kannab, ega pole mitte ainult viide millelegi, mis sõnale preeksisteerib, samuti nagu teda ei saa abstraktsiooni abil sõna tarvitamise aktuaalsusest omandada². Küll võivad aga tarvitamisjuhud aidata sõnatähenduse jälgimist ja mõttelist fikseerimist. Siin võiks tähelepanu juhtida asjaolule, mis süstemaatilisel kuuluks teise seosesse, nimelt sellele, kuidas emakeele sõnade tarvitamises näiteks nn. verbaalset põhitähendust omandame aktsioonis justkui mitmekesiste ja ajalooliselt muutuvate tähendusvarjundite organisatsioonikeskust. See on üldisim käsitus sõnatähendusest. Ka Sokrates'e menetlus, *διαλέσθαι*, põhjeneb osaliselt sel asjaolul.

Sõnatähenduse otsinguil konstateerib A m m a n n, et me elame nimestatud (nimestama = benennen) asjade maailmas. Kuid see, mida nimetatakse, ei ole mitte üksikasi ega ühe soo (Gattung) asjade kogum, vaid „asi“ („das“ Ding). Nimestus taotleb asja „ideed“; nimestatud asjade taga seisab tüüpilistes ühikutes kujutletud sugude (Gattungen) maailm³.

Keeleteaduslikule tähendusõpetusele on ette heidetud, et tähenduse mõiste on liialt mitmepalgeline ega vii seepärast soovitud tulemustele⁴. Käesolev arutlus on algusest peale rõhutanud asjaolu, mille ignoreerimine on olnud säärase etteheite põhjustajaks, nimelt sõna ja tähenduse (mõiste, idee) sisemisele põimendile. Ometi ei saa salata, et tähenduse mõistes on palju seiku kokku sulatatud. Weisgerber tahab asendada tähendusõpetust mõisteõpetusega. Ta võtab mõistet kui sõnatähendust ja nihutab sellise mõiste üsna ligidale loogilisele mõistele (kitsamas mõttes).

Siiski tekib kahtlus, kas ei sünni sama palju raskusi ja segadusi mõisteõpetusega, sest ka mõiste on liigselt koormatud käsitus. Seepärast peab küsima, kas ei saa tuua selgust asjaolusse ka siis, kui säilitatakse niihästi tähenduse kui ka mõiste mõisted.

Esialgu näib kõik korras olevat, kui keeleühiku, sõna,

¹ Vt. H. A m m a n n, samas, lk. 53

² Vt. A m m a n n'i sõna (Wort) ja väljendi (Ausdruck) mõistelist eraldamist. Samas, lk. 64.

³ Vt. A m m a n n, samas, lk. 81, 84 jj.

⁴ Vt. L. Weisgerber: Die Bedeutungslehre — ein Irrweg der Sprachwissenschaft? Germanisch-Romanische Monatsschrift XV (1927), lk. 161 jj.

koostist nähakse kahes osas: häälikuvorm (Lautform) ehk nimi (Name) ja sisaldis (Inhalt) ehk mõiste (Begriff)¹. Weisgerber tahab loobuda tarvitamast mõistet „sõnatähendus“ ja kõnelda ainult nimetähendusest (Bedeutung eines Namens). See viimane oleks nime funktsioon viidata sõnasisaldisele². „Bedeutung gibt es im Worte, und zwar als eine Funktion des lautlichen Teiles; „Bedeutung“ geht immer vom lautlichen, Bedeutenden, aus, und bedeutet den inhaltlichen Teil, insofern er auf den lautlichen als sein Zeichen bezogen ist“³.

Kuid see tähenduse käsitus jääb liialt formaalseks. Suhe sõna häälelise ja sisulise külje vahel, see nime funktsioon viidata sisaldisele on erinev sõnades, sõnadeliikides. Sõnad erinevad just selle poolest, kuidas ühes sõnas on midagi taotletud. Nad erinevad selle poolest, et mõned sõnad on näiteks „nimed“, kuna teistes midagi väljendatakse⁴. Näit. teatud aine nimi on raud ja teatud värvi nimi sinine. Aine kõrval võib sõnas määritletud olla liik, näit. sõnas „lövi“. Ja kui siis tahetakse nime tähendust fikseerida kui nime funktsiooni viidata sõnasisaldisele, siis koondatagu paarõhk just selle suhte enda erinevuse selgitamisele. Loo- gilise mõiste ja keelelise mõiste vahekorras kujuneb just see suhe mõõduandvaks, nn. „tunnuste õpetuses“.

Esimene asjaolu, mis siin nõuab selgitust, seisab selles, et see, mida ja kuidas sõna määritleb, sõnast endast käsitata on, et sõna on see, mida temas on ütatud, et olemise modaliteete võime sõnas endas käsitada⁵. Isegi nomen proprium ei ole ainult märk, kuigi tal ei ole isepärast sisaldist. Kuid just sellelt, et ta otseselt (proprie) nimetab, jääb ta ehtsaks keeleliseks kujundiks.

Ka säärase tähenduse käsituse puhul ei saa küllalt toonitada seda, et erinevat viisi sõnas midagi taotleda peab võtma sisuliselt. Ja siis me ei pääse mööda tähenduse sidumisest nn. sõnasisaldisega.

Siit me tuleme tagasi Ammann'i käsituse juurde ideedest, mis on ligidases ühenduses tähendusega. Sõnatä-

¹ Vt. L. Weisgerber, samas, lk. 181.

² Vt. L. Weisgerber: Muttersprache... lk. 34.

³ Vt. L. Weisgerber: Die Bedeutungslehre... lk. 170.

⁴ Vt. Ammann'i väljendi (Ausdruck) ja tähistuse (Bezeichnungen) kui tähendusprobleemi pooluste eraldamist. Samas, lk. 61.

⁵ S. t. ei ole mõtet öelda, et inimkeel asju „nicht objektiv fassen und bezeichnen, sondern nur begrifflich formen und in diesem oder jenem Zusammenhang verarbeiten kann“ (Weisgerber: Die Bedeutungslehre... lk. 178).

hendus on siin seostatud keeles kinnistatud maailmapildiga ja ta ei konstitueeru mitte viites reaalsele asjale, vaid selles, mida sõna ütleb (besagt) ja millega ta üksiku eseme käsitus määritleb. Sõna tähendus seisab just selles, et sõna täidetud on osaduskonna tihendatud elamusega, osaduskonna mõtlemisest elustatud ideega. „Bedeutung ist das, was „man“ sich bei dem Worte denkt“, esemeline tähendus on „Gestaltetsein der Idee des Gegenstandes durch die Erlebensweise der Gesamtheit“¹.

Sõnatähenduste differentsi otsides ei leia me seda ju mitte tähistatud esemes, vaid just selles viisis, kuidas on sõnas sisuliselt midagi taotletud. Monosemantikad on ses suhtes väga õpetlikud, sest siin on selge, et on taotletud samu ainulisi esemeid. Ka siin on primaarne tähendus, milles „taevast“, „kuud“ jne. ainulistena on võetud. Ka säärase sõnade juures nagu „Tier“ ja „bête“ ei seisa differentis mitte selles, mida nende sõnadega on tähistatud. Haaratud esemete mahult on mõlemate sõnade mõisted samad. Kuid tähendust põhjendavate elamusviiside erinevus ilmneb kohe, kui nende sõnade ülekantud tarvitamist jälgida, kus „Tier“ tähendab enam nürimeelset-tungilist ja „bête“ enam mõistuselagedat. Prantslased näevad „looma“ erinevust inimesest enam intellektis, sakslased kõlbluses². Vaatamata mõistelisele ühtimisele on nende sõnade tähendus ikkagi suuresti erinev. Ja Ammann väidab, et sõnatähenduse esemeline tuum, eseme idee, oma mõistelise toime suhtes seisab keskpäigas, selle vahel, mida nimi ütleb (besagt), ja selle vahel, mis on teaduslik mõiste; individuaalse nähtusepildi ja puhta tunnustekompleksi vahel³.

Kuivõrd vastuvõetav ongi säärase sõnatähenduse mõistelise toime määritlemine, siiski vajab see mõistelisis veel ligemat valgustust. Enne aga tuleb veel korra pöörda pilku eespool kergitatud küsimustele.

Eespool nägime, et sõnasisaldist võidi pidada mõisteks. Ometi peab siis küsima, kuidas on võimalik sõnade (nimede) mõisteid piiritleda ja määritleda. Siin minnakse abi otsima keeleliste tähistuste süsteemidest. Ja tõepoolest on ideoloogiliste sõnastikkude koostamine mitmeti keelemõistete uurimist edasi viinud ja selgust toonud keele sisevormisse (innere Sprachform Humboldt'i järele), millesse on põimendatud ka sõnatähendus.

¹ Vt. Ammann, samas, lk. 92.

² Vt. Ammann, samas, lk. 107.

³ Vt. Ammann, samas, lk. 99.

Need, kes kõnelevad sõnasisaldisest kui mõistest, peavad seepärast viitama F. de Saussure'i vastastikuse piiritluse printsiibile kui ühele keeleliste mõistete printsiibile¹. Muide laseb tähendusõpetuse vastaste mõttekäik end mitmes suhtes siduda F. de Saussure'i vaadetega, kuigi nad viimase psühholoogistlikke kalduvusi vahest mitte päriselt omaks ei võta.

F. de Saussure arvab, et keelelist väärtust (valeur), mida ta peab üheks tähenduse (signification) momendiks², saab määritleda ühelt poolt võrreldava sarnasega ja teiselt poolt vahetatava erinevusega. See vaade tuleneb „keele“ täielikust ja suletud seosest³. (Vaata vastavat, aga siiski erinevat käsitust Humboldt'i juures p. 4.)

Väärtuse kõige täpsemaks määritluseks on, „olla see, mis teised ei ole“. Sest „keeles on olemas ainult differentidsid“. Veel enam: „differentis eeldab üldiselt positiivseid määritlusi, mille vahel ta sünnib (s'établit); aga keeles on ainult differentidsid ilma positiivsete määritlusteta“. Differentiatsiooniprintsiipi võib seega sõnastada: „les caractères de l'unité se confondent avec l'unité elle-même.“ Ja siit tuleneb keele kohta: „Keel on vorm, mitte substant“⁴. „La langue est une forme et non une substance“⁵.

Käesoleva kirjutise lühivormi tõttu ei saa me selle teravmeelse kontseptsiooni üksikasju eksplitseerida⁵.

Küll ei taha Weisgerber seda printsiipi pidada ainsaks vahendiks mõistete piiritlusel keeles ja nende maksvuseala määramisel nende tarvitamisel. Kuid põhimõtteline vahe sõnasisaldise kahe erineva käsituse vahel ilmneb kohe mõnel näitel. Weisgerber arvab, et värvimõiste „roheline“ piiritlust võib seeläbi ainult sel teel: „zum Grün gehört alles, was nicht einerseits ins Gelb, anderseits ins Blau über-

¹ Vt. L. Weisgerber: Muttersprache... lk. 57 ja Bedeutungslehre... lk. 178.

² Vt. F. de Saussure, samas, lk. 158 jj.

³ Vt. F. de Saussure, samas, lk. 159 „... la langue est un système dont tous les termes sont solidaires et ou la valeur de l'un ne résulte que de la présence simultanée des autres...“

⁴ F. de Saussure, samas, lk. 166, 168, 169.

⁵ Kui kaasaegses keelefilosoofias kõneldakse „sõna tähendus-pärasest substantist“ („bedeutungsmässige Substanz des Wortes“), vt. H. Lipps, samas I, 27 ja II, 21, siis peab küll arvama, et siin on mängus F. de Saussure'i kontseptsioonist erinev vaade „sõnale“ kui keelelisele ühikule. Me ei jälgi seda üksikasjalikumalt. Meie eelpoolsete arutluste põhjal võib aga öelda, et näiteks Weisgerber'i käsitusega sõnast võrreldes tuleb meie arutluste erinevus nähtavale just sõnatähenduse mõiste käsituses. F. de Saussure'i kriitikat vaata A. Sechehaye: Les mirages linguistiques. Journal de Psychologie normale et pathologique, lk. 340 jj.

geht“¹. Sellele käsitusele me seame vastu teise, kus näit. sõna „sinine“ tunnetuspärast toime ei nähta mitte niipalju selle värvi eraldamises, teistest värvidest kui nimes „sinine“, kaassisalduvas mingi „spetsiifilise külje“ kategoriaalses antitsipatsioonis“².

Seega võime otsustavat differentsi näha selles, et sõnas endas, tema tähenduspärasest substantsis on võimalik näha ja leida seda kategoriaalset antitsipatsiooni, kuidas ja millises situatsiooni raamistikus millelegi on viidatud. Mõõduandev on siis see, et sõnas kaasa (mõeldud) väljendatud on see eriline aspekt, spetsiifiline külg, mille all asja on võetud. Elulises suhtumises võtame asja ikka millenagi. Me ei võta teda ei individuaalsena ega üldisena, vaid kategoriaalsena. Seda mõtleb vist ka Ammann, kui ta ütleb: „Sõna tähendusühik seisab lõppeks selles, et idee ise ... kujutab mingit tähenduslikkuse, tähtsuse ühikut (Bedeutsamkeitseinheit)“³. Kui me eelpool käsitlesime vaadet tähendusele kui ideele, siis tuleb see siinkohal ligemalt määratlusele. Võime ühes Ammann'iga kõnelda sõnatähenduse intentsionaalsest „tuumast“, mida me saavutame küll erilise sisemise vaatega, kuid mitte kujutlusega. Kujutlused, ka tihendatud, on peamiselt individuaalsed. Kõik need üksikud jooned, mida igaüks individuaalselt erinevalt näit. „maja“ suhtes kujutleb piltidena, juurduvad lõpuks, arvab Ammann, tuntud maja elutähenduslikkuses. Ja see ühe eseme eriline sügav elutähenduslikkuse tunne on iga asjakäsituse ja ideaalsete esemete kujundamise tõukejõud⁴.

9. Sõnatähendus ja mõiste. Alles siin võime ligemalt fikseerida „mõiste“ iseloomu. Alles tähenduse kaudu võime tulla mõiste juurde ja omalt poolt valgustada E. Cassirer'i esitatud nõuet, et loogilis-teadusliku mõistemoodustamise teooria eel käigu keeleliste mõistete teooria⁵. Sest kui loogikal midagi ühist on tunnetamisega ja kui keeles otsitakse tunnetuspärast toime, kui keeles peegeldub see viis, kuidas me oma seisundit ümbruses artikuleerime, siis ei saa loogika mõõda keelelisest mõistete moodustamisest. Formaalne loogika ei tarvitse ju seda teha. Kuid see on ühtlasi tema tähtsuse piir. Sest kui ta võtab mõisteid kui „teravasti määrit-

¹ L. Weisgerber: Muttersprache... lk. 58.

² Vt. H. Lipps: Wortbedeutung und Begriff. Ajak. „Blätter für deutsche Philosophie“ IV 1, lk. 62.

³ Vt. Ammann, samas, lk. 113.

⁴ Vt. Ammann, samas, lk. 112, 113.

⁵ Vt. E. Cassirer: Zur Theorie des Begriffs. Ajak. „Kant-Studien“ XXXIII, 1928, lk. 135.

letud tunnuste kogumit“, aga enam edasi ei küsi, mis need tunnused on ja kuidas neid saavutatakse, siis võrdub see loobumisele loogika sidumisest tunnetamisega. Ta eksib, kui arvab tunnuseid käsitada võivat kui antuid. Püüab ta sellele lisaks veel nendest tunnustest sünnitada mõisteid, siis on küll tõenäoline, et ta ei näe asjaolu, kuidas tunnuse saamine eeldab juba seda mõistelisust, mida ta tunnustest tuletada ja defineerida tahab¹.

Me võime kõnelda tunnustest ühelt poolt ühenduses sõnatähendusega ja teiselt poolt loogilise mõistega (kitsamas mõttes). Loogika on seda sõnatähendustes ilmnevat mõistelisust ignoreerinud. Kui nüüd loogika laiendab oma vaatluseala, siis mitte selleks, et nivelleerida differentsi keelelise mõiste ja loogilise mõiste vahel, vaid et neid teravalt silmitseda. Seepärast tuleb olla ettevaatlik, kui keeleteadlane, teadlik olles keele ja loogika segivahekordadest nn. mõistete suhtes, arvab leidnud olevat lahenduse selles, et „die logischen Begriffe führen nur eine (intellektuelle) Seite zur erreichbaren Vollkommenheit“².

Kui eraldame sõnas seda, et ta tähistab (bezeichnet) esemeid ja seda, mis on sõnatähendus, siis võib küll öelda, et need kaks külge sõnas ei ühti iialgi. Ei ole õige, kui arvatakse, et näiteks sugumõiste on „üldine“ sellepärast, et ta tähistab mitmekesiseid, individuaalsete tunnuste poolest erinevaid asju. Ja ka nn. monosemantikad ei ole mitte individuaalmõisted. „Iga mõistemoodustamine on monosemantiline“, arvab Ammann³.

Traditsiooniline õpetus mõistete „üldusest“ on küll rajatud puudulikele eeldustele. Ei ole vastuvõetav, kui öeldakse, et näit. sõna „lõvi“ juurde kuulub „mõiste“ lõvi, mille alla, just tema ülduse tõttu, kuulub see ja see lõvi või mis võimaldab nimetada seda või seda lõviks. Nomen proprium ei tähista vahetult asju kui üksikesemeid, ja nomen appellativum ei tee seda mitte ühe nn. üldmõiste vahendusel⁴. Mitte „mõiste“ pole üldine, vaid sõna tarvitamine on „üldine“.

Aga näiteks ka sõna „puu“ kui üldise mõiste juures peaks võimalik olema leida seda „vaatekohta“, kui teatavat eksistentsiaalset suhtumist asjaga, millelt asja on „mõistetud“ kui puud. Me nägime: kui oli juttu mõistetest sõnatähenduse juures, siis ainult selles mõttes, et sõnatähendust läbi käies või toime viies me leiame aspekti, millelt eksistentsiaalses

¹ Vt. E. Cassirer, samas, lk. 134.

² Vt. Weisgerber: Muttersprache... lk. 66.

³ Vt. Ammann, samas, lk. 88.

⁴ Vt. selle ja järgmise kohta Lipps: Wortbedeutung und Begriff, lk. 61.

suhtumises asjale on asja võetud „kui...“¹, mitte aga pole mõistet „puu“ tuletatud abstraktsiooni teel kuuse, männi, kase jne. ühistest tunnustest moodustatud okaspuu mõiste kaudu. Tunnustest keeleliste mõistete juures võime ainult kõnelda, kui silmas peame seda „külge“ või „aspekti“, mille all asja on võetud.

Kuid mõistet, mida me sõnaga ainult ühendame, tuleb sellele sõnatähenduses ilmnevale mõistele kui mitte vastu seada, siis vähemalt käsitada kui omaalgupärast nähtust. Me võime keelest kui kultuurilisest süsteemist oma mõtte „väljendamiseks“ võtta ühe või teise sõna. Me võime valida oma tähenduselt enam või vähem vastava sõna. Kuid see sõna tähendus ei ole siin enam mõeldud e v.

Terminite suhtes tunnustest kõneldes peame neid eraldama tunnustest ühenduses sõnatähendusega. Ühe teooria (teoreetilise arutluse) põhjal võime otsustada selles teoorias nähtuste olemuseks kokkuvõetud tunnuste järele ühe juhu kuuluvust või mittekuuluvust mõne mõiste alla. Või teatavate sümptomite järele otsustame selle haiguse pneumonia catarrhalis'eks. Otsus on see, mis siin lisandub.

10. Sõnatähenduse genees ja loogiline akt. Kuigi sõnatähenduse ja mõiste probleem on seotud suurte raskustega ja läbitungimatustega, siiski on Cassirer õieti tunnetanud, et mõistete moodustamine tähistab seda punkti, kus keelefilosoofia ja loogika lõikuvad, ja et sõnatähenduste ja sõnaliikide geneesi valgustamine pakub ainsat vahendit, et selgitada mõiste immanentset mõtet ja tema funktsiooni tunnetuse ehitises².

Cassirer eraldab keele esimese perioodina nn. „puht kvalifitseerivat mõistete moodustamist“, ja mõtleb sellega, et siin nimetamine taotleb ühel vaatlikul (anschaulich) kogusisaldisel üht teatud omadust. Tal on õigus, kui arvab, et nimetamine ei sünni siin mitte sugumõistest. Samuti on tal õigus, kui arvab, et keele loomingule sel järgul ei ole oluline rahulik vaatlemine ja võrdlemine, vaid et keelemõisted seisavad parajasti aktsiooni ja refleksiooni piiril³. See tähendab, teisel sõnul väljendades, et keeleloomingu aktis toimub ajaloolisloov väljendamise ja teo ühinemine. See, mis kuidagi sisemist

¹ Vt. L i p p s: Untersuchungen ... I, lk. 23: „Die Art ist nicht etwas „Allgemeines“, was sich als hier und dort vorliegend ergibt, sondern umgekehrt der antizipierte Ansatz für die in „Löwe“ enthaltene Bestimmung.“

² E. Cassirer: Die Philosophie... I, lk. 244.

³ Cassirer, samas, lk. 252.

aktiivsust puudutab, mis talle „tähtsaks osutub“, omandab ka keeleliselt tähenduslikkuse ilme. See näib kooskõlas olevat meie eelmiste arutlustega.

Kui kaugele jõuabki Cassirer asjaolu positiivses määritluses! Ta näeb puudulikult. Sest ta isoleerib keeleloomingu sõnatähenduse geneesi ühe konkreet-vaatliku omaduse fikseerimiseks. Kuna võrdselt tühjendavam oleks kujutus, et sõnatähenduse spetsifitseerimist nähakse toimuvat ühest ürgpõhjast, mis küll lõplikult määritlemata, kuid mis ometi kaasa on mõeldud kui ühine ja kui vaimne (konkreetsuse vastandina ja kandva põhjana).

Siinkohal on õpetlik tähelepanu juhtida sellele materjalile, mis on kogutud indoeuroopa keeltest, nimelt juursõnade meeleliste tajumuste jaoks. Nii esitab Fr. Bechtel¹ „kuulmise“ ja „kõlamise“ (tönen) jaoks juursõnu, millest üks tähendab ‘pingutama’, ‘(spannen)’, teine ligilähedalt ‘wirbelnd bewegen’, kolmas ‘fliessen’, ‘in zitternder Bewegung sein’ — edasi ‘blasen, hauchen, schwellen, quellen, loslassen’. Siin on näha, kuidas kõik need meefelis-konkreetsuses põhjenevad erinevused siiski midagi ühist mõtlevad, kuigi mitte omaette käsitatuna. Nad kõik mõtlevad seda, mida me abstraktselt ütleme näit. sõnaga „kõlama“. Bechtel näeb juursõnade ühele hulgale ühist: ‘Loslassen oder Ergiessen der Stimme’.

Sellesse konkreetse ja abstraktse eraldamisse peab seepärast suhtuma kriitiliselt. Muidugi võime ajalist arengut näha arenguks abstraktsele, nii Cassirer'i kui ka näit. Raoul de la Grasserie' juures². Õigus näib siin jäävat ikkagi Fr. Haase'le, kes oli esimesi etteküündivaid tähendusõpetuse harrastajaid, kes eraldab ürgelised tähendused tuletatutest ja esimeste kohta mainib: „... und zwar sind die ursprünglichen Bedeutungen alle sinnlich; jedoch ist zu bemerken, dass die Sinnlichkeit und Geistigkeit zur Zeit der Sprachschöpfung nicht zwei im Bewusstsein des Menschen geschiedene Gegensätze waren, sondern der Mensch schaut eines im andern zugleich an ohne Sonderung. — Das Gemeinsame wurde empfunden, nicht gewusst“³.

Cassirer näeb edasiminekut keelelisest kvalifitseerivast mõistete moodustamisest järgmisele perioodile, gene-

¹ Vt. Fritz Bechtel: Über die Bezeichnungen der sinnlichen Wahrnehmungen in den indogermanischen Sprachen (Weimar 1879), lk. 67 jj. Vrd. P. Matthes: Sprachform... lk. 87 jj.

² Raoul de la Grasserie: De la psychologie du langage (Paris 1899), lk. 32 jj.

³ Friedrich Haase: Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft (1874), lk. 171.

raliseerivale, selles, kuidas teatud erinevate sõnade rühmi kui ühikuid tähistatakse klassifikatoorilise prefiksi või suffiksiga. Nii on ühine lõpp, -tar (-ter) indoeuroopa sugulusnimedes (pitár, mātár, bhrátar... pater, mater, frater) d e t e r m i n a t o o r i l i n e suffiks, kuivõrd nende abil pitár, mātár jne. ühendatakse üheks klassiks¹. Cassirer'i järele on meil siin tegemist ühe tõeliselt loogilise toiminguga, „võrdluse mõttelise vaatekohaga“². Eeskätt on juba silmatorkav, et puhtloogiline akt — võrdlemine — on siin tehtud keeltloovaks. Ja edasi, kas ei ole üksikus sõnas olemas juba kaasa mõelduna või antitsipeerituna sugulus kui eriline aspekt, millelt need isa, ema, vend jne. on võetud. Sugulus on siin enim aspekt kui võrdluse tulemus.

Kuna me sõnatähenduse mõistelisust nägime selles, kuidas ja millena midagi on võetud, siis võib küll öelda, et loogiline toiming on tegevusse seatud liialt hilja. Aga Cassirer mõtleb loogilist akti kitsamas mõttes. Aga seda, võrdlust teatavalt vaatekohalt, pole just võimalik leida.

Nähtavasti peame eraldama loogilisust kitsamas ja laiemas mõttes. Sõnatähenduse mõistelisusest kõneldes peame silmas eeskätt loogilisust laiemas mõttes. Võrdlus on aga loogiline akt kitsamas mõttes. Sama vahet peame aga rakedama ka mõiste kohta. Mõistelisust laiemas mõttes on võimalik leida sõnatähenduses, kuna teiselt poolt pidime hoiatama selle eest, et sõnatähendusi viiakse liialt ligidale loogilistele mõistetele kitsamas mõttes.

11. Järelsõna. Lause ja otsustus. Me suudame, kuigi suurte pingutustega, eraldada sõnatähendust ja mõistet. Me peame seda suutma. Sest nõue loogilisi küsimusi valgustada ühenduses keelekõsimustega ei tähenda ju mitte vahede tasandamist ja mahasalgamist, vaid nende selgepiirilist nägemist. Tulemuseks on siin, et nähakse seda problemaatilisust, mis on seotud õpetusega mõistete üldusest ja nende moodustamisest abstraktsiooni abil. Silmatorkav oli, et loogilisus laiemas mõttes, mõistelisus, ulatub tagasi sõnatähendustesse. Sõnatähendus ja mõiste on ainult relatiivselt iseseisvad.

Neid asjaolusid on vaja toonitada, sest sagedasti loogikat käsitlevais teostes valitseb neis asjus palju arusaamatusi. Nii esitatakse seal näiteina teaduslikkude terminite kõrval keele

¹ Vrd. siin ka Zuni-indiaanlaste manual concepts, Lévy-Bruhl: Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures (1922), lk. 178 jj.

² Cassirer, samas, lk. 262 jj.

sõnu, mille tähendused võivad ju kinnistuda, aga sellega veel mitte terminiteks ei saa. Või jälle, nagu fenomenoloogidel, kōiki mõtlemise elemente, ka puht funktsionaalseid, tähistatakse mõisteiks.¹

Me olime sunnitud loobuma neid arutlusi tegemast reljeefsemaks. Neile ridadele oleks olnud suureks kasuks, kui avaramates kirjutise raamides oleks olnud võimalik kõrvutada käesolevatele näit. H. Paul'i ja W. Wundt'i keelepsühholoogiat ja vaateid loogika põhiküsimustele. Selle võimaluse puudumine ei luba mitmel puhul neis ridades avaldatud vaateil tõusta eralduvale selgusele. Samuti ei saa need read hellitada ligikaudsetki lootust asjaolude tühjendavale käsitlusele. Küll aga kannab neid lühihingetõmbelisi arutlusi veendumus, et on saavutatud seisukoht, mis lubab kergitatud asjaolusid näha õigemini.

Mõiste ja sõnatähenduse arutlemine keele ja loogika seisukohalt moodustab ainult ühe väikese osa mõlemaid puudutavast küsimusist. Teise ala, kus vajadust on tõmmata piire, moodustavad lause ja otsustuse vahekorrad. Ka siin on lugu nii, et loogika mitte küllalt ettevaatlik pole oma triviaalsete näidetega² ja tekitab kalduvust samastada loogilist ja grammatilist liigestust. Otsustuse fenomenoloogiline analüüs peaks näitama, kuidas otsustav teadvus oluliselt on seotud ajaga ja selle tõttu otsustamisakti seisukohalt põhjapaneva tähtsuse omandavad just need keelelised väljendised, mis on ühenduses ajavormidega ja aktsiooni liikidega.

Kuid need küsimused kuuluvad teise kirjutise ülesandeks.

A. Koort.

Trüklvigu :

	on trükitud	peab olema
Lk. 5, rida 8 alt	keelte	keelee
• 5, • 6 •	mistavad	tähistavad
• 13, • 8 ülevalt	suundab	suundub
• 14, • 3—4 •	rakendatavad	raskendatud

¹ Vt. A. Pfänder : Logik, lk. 165 jj.

² Vt. A. Mann : J. Stenzels Satztheorie. Ajak. „Philosophischer Anzeiger“ III, II, lk. 175 jj.

Le langage et la logique.

Résumé.

Les divers courants de la philosophie, de même que les disciplines philosophiques, la psychologie entre autres, se sont vus obligés ces derniers temps d'inclure le langage et les questions linguistiques dans le domaine de leurs intérêts. Nous en trouvons les preuves dans les importants travaux de H. Delacroix et de E. Cassirer. La linguistique de son côté s'est trouvée dans la nécessité de concevoir son objet d'une manière plus systématique et de chercher à entrer en contact avec la philosophie. La logique a commencé à traiter des questions linguistiques avec beaucoup de zèle spécialement ces derniers temps. Dans le domaine relevant du langage et de la logique, le problème de la sémasiologie occupe une place prépondérante. La rencontre du langage et de la logique est préparée d'avance par la notion nouvelle encore en formation de la langue, qui semble être apparentée à celle de la philosophie idéaliste allemande, telle que nous pouvons la constater chez Herder, W. v. Humboldt et Hegel.

Si par exemple on s'informe de l'origine du langage, cette question ne se rapporte pas au développement génétique du langage, mais dénote simplement le désir de déterminer logiquement le niveau spirituel atteint par les hommes en leur faculté d'être humains jouissant de la possession du langage, c'est à dire qu'on présume que cette possession est constitutive de l'espèce humaine.

La pointe d'une telle question est dirigée contre les tentatives qui cherchent à dériver le langage et le don de parler des expressions et de la faculté expressive sans faire de saut qualitatif; nous trouvons encore une telle tentative chez W. Wundt. Même les gestes appelés pantomimiques, indicatifs, ne peuvent pas être dérivés des mouvements expressifs de la vie instinctive sans saut qualitatif. L'indication, par exemple, présuppose la distance entre le moi et la chose indiquée et ce n'est que par la distance que se constitue ce qu'on appelle un objet. Parmi les moyens d'expression la langue a une supériorité essentielle qu'il serait possible de fixer. En la fixant il serait nécessaire de tenir surtout compte de la conception de l'articulation chez F. de Saussure et de la constitution de l'indépendance de l'esprit. Le langage, ayant le caractère d'un système des signes, occupe une place spéciale parmi les autres produits intellectuels qui sont entièrement objectivés

et dont le sens est renfermé en eux-mêmes. Le langage est essentiellement l'univers. Par exemple, un ouvrage verbal est en relation avec la réalité, qui y est traduite en mots et qui subit une transformation continue. Les mots représentent une certaine partie de la réalité, qui peut avoir un caractère si compliqué que celui qui veut la comprendre doit posséder ce langage „ganz u. im Zusammenhang“ (W. v. Humboldt). Cette conception est intimement apparentée à celle de F. de Saussure qui considère la langue comme un système. La fonction de la langue ne consiste pas dans la désignation des objets perçus ou des contenus des états psychiques par des signes phoniques; la langue forme et divise le monde sensible d'une manière ou d'une autre. La fonction de la langue dans la connaissance a été éclaircie par les recherches sur la pathologie du langage (surtout par celles de H. Head et celles de K. Goldstein et de A. Gelb) et le langage des sourd-muets. Ces recherches ont démontré que les troubles de la parole agissent non seulement sur l'opération de la pensée et sur l'intelligence au sens étroit du mot, mais aussi sur toute notre manière de réagir (— paralysie des réactions qui en état normal s'accomplissent selon les notions catégoriques — „das kategoriale Verhalten“) et la nature de notre perception.

De ce qui précède on a pu voir quel est le rôle que le langage joue dans la connaissance et il en résulte la nécessité de considérer la discussion des questions du langage comme une condition préliminaire inévitable à l'édification d'une théorie objective de la logique et de la connaissance. Et c'est alors que se pose, surtout depuis Husserl, le problème de la sémasiologie qui mène à la considération des relations entre la notion et la signification.

Mais la conception de la signification des mots de Husserl ne donne pas satisfaction, parce qu'il transporte le problème sémasiologique dans le domaine d'unités idéales constantes et regarde la variabilité de la signification comme subjective, comme l'expression d'un acte significatif. Sa conception du langage est statique et ne donne pas de solution acceptable du problème portant sur la relation de l'unité sémasiologique et de la notion. De grandes difficultés s'opposent à l'éclaircissement de cette relation, car non seulement y a-t-il confusion de termes, mais les choses non plus ne sont pas définitivement analysées. La conception de F. de Saussure du signe, qui selon lui représente une liaison intime de l'idée et de l'image acoustique a beaucoup contribué à élucider cette question. Néanmoins il reste encore plusieurs moments non analysés. Le reproche

a été fait à la sémasiologie linguistique que la notion de la signification est par trop ambiguë et c'est pourquoi il faut remplacer la sémasiologie par la théorie de la notion.

Ce changement des termes ne suffit pas encore à amener une solution, surtout si on rapproche la signification du mot de la notion logique (prise au sens étroit). De même le principe de délimitation mutuelle de Saussure se trouve être insuffisant à la détermination du sens d'un mot.

Car, par exemple, la fonction cognitive d'un mot désignant une couleur apparaît moins dans la distinction de cette couleur des autres que dans l'anticipation catégorique d'un aspect spécifique contenue dans le mot „bleu“. Cette anticipation enfin est fondée sur l'importance vitale de l'objet, qui détermine l'aspect sous lequel l'objet a été compris.

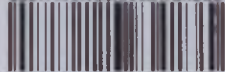
En parlant de la „notion“ d'un mot nous pouvons trouver les caractères de cette notion dans un tel „aspect“. Cette conception n'est pas sans influence sur la théorie de la formation des notions par l'abstraction et celle de la généralité des notions. Il s'agit ici du mot „notion“ pris au sens large de notion logique. La logique traditionnelle formelle a ignoré cette espèce de notion et a pris les caractères pour donnés. Aussi faut-il faire la distinction entre cette espèce de notion et de caractère qui sont en connexion avec la signification du mot et la notion logique et ses caractères au sens étroit du mot. On a eu raison de reconnaître que l'éclaircissement de la genèse des significations des mots et des espèces de mots est le seul moyen propre à démontrer le sens immanent de la notion et sa fonction dans la structure de la connaissance (Cassirer). Mais l'opinion est défectueuse qui veut considérer, dans la création de la langue, la genèse comme la fixation d'une qualité concrète.

À la période de la formation des notions appelée généralisante, où on désigne un groupe de mots comme des unités par un préfixe ou un suffixe classifiant, il n'est pas juste de regarder un acte purement logique, par exemple la comparaison, comme un acte linguistique créateur. Et plus que cela : on ne trouve pas de comparaison en qualité d'acte logique pure. La parenté, par exemple (qui dans les noms de parenté des langues indo-européennes est désignée par le suffixe déterminatif *-tar*, *-ter*) est plutôt un aspect que le résultat d'une comparaison.

La relation entre la signification et la notion des mots ne représente qu'une petite partie dans le domaine de la rencontre de la logique et du langage. L'éclaircissement des relations de la proposition et du jugement est d'une importance aussi grande.

EA 6976

EESTI RAHVUSRAAMATUKOGU

1 0100 00091661 5